

pos ala mia pensa de aquest tre
ball iustamēt exculat me poyueu
Impero conliant en lo iouiran
de donadoz de tota los beno qui
aiuda ala bona desige suppline
lo defalliment dela desiliane. E
pota los bona proposita a dega
des fins. E vostra senyoria qui
per la virtut comportara los de
fallimēts aqí en stil com en orde:
en lo presēt tractat per mi posare
per iusticiencia e una veritat.

El fenex lo libat del /
valeros e strenu caua
ller E tirant lo blanch
Princep x E elar del
Imperi grech de E d
testinoble. Lo qual son traouit de
Angles en lengua portuguesa. E a
para en vulgar lengua valenciana p
lo magnifico: e virtuos cauallet,
molté jobanot martord. Lo qual
per mort sua non pogue acabar de
traouit sino la tres carta. E a dnat

El Tirante el Blanco demostra que el segle d'or castellà va ser escrit en català (1/3)

Autor: Alex Sendra

Data de publicació: 20-07-2012

Heu sentit a dir que el Siglo de Oro és una traducció d'obres catalanes, atribuïdes a autors castellans? No és un rumor ni una broma. Aquí teniu l'estudi inestimablement meravellós, imponderable i únic de l'Àlex Sendra que ho demostra amb tant rigor i tantes dades, que, un cop llegit, si encara no ho enteníeu, us en convencereu del tot.

1 – INTRODUCCIÓ

1.1 – Si no haguera aparegut l'original en català

Explica Martí de Riquer¹ que Diego de Gumiel va editar el Tirant lo Blanc en català a Barcelona l'any 1497. A continuació diu: "El mateix Diego de Gumiel, altra volta a Castella, va publicar a Valladolid, en 1511, la versió castellana, Tirante el Blanco, que ací es reedita, sense que figure el nom del traductor o traductors. Igualment, a cap lloc de l'imprès de 1511, ni en la portada ni en el colofó, es fa constar que l'autor de la novel·la és Joanot Martorell ni es menciona el continuador Martí Joan de Galba. Per als lectors castellans, doncs, el Tirante el Blanco va aparèixer com una novel·la anònima, i com a tal l'havia de tindre Cervantes. I, el que és més greu, tampoc es fa constar a cap lloc que és una traducció d'una altra llengua, de manera que, si no tinguérem els tres exemplars conservats de l'edició de València de 1490, i els dos (un molt incomplet) que es coneixen de la de Barcelona de 1497, fins i tot es podria arribar a sospitar que el text imprès en 1511 era l'original de la novel·la". Se n'han salvat quatre i mig (tres, més un i mig) de 1.015 exemplars originals (715 de la primera edició de 1490 i 300 de la de 1497)². El Tirant lo Blanch va representar una tirada extraordinària per a la seua època. De no ser així, quants se n'hagueren salvats? Perquè Riquer no diu que se n'haguera pogut deduir una catalanitat original, ni que se li note que és una traducció del català diferenciable de la resta del castellà del Siglo de Oro.

1.2 – Un sol exemplar del Tirante el Blanco

També explica més avant³ que de l'edició de Valladolid de 1511 només se'n conserva un exemplar: Diu Jordi Bilbeny⁴ parlant de les edicions del Lazarillo de Tormes –una altra obra sospitosa d'haver sigut escrita en català i feta passar per castellana i anònima–: "de les impressions de Burgos, Medina i Alcalà, només se'n conserva un únic exemplar", es podria conjecturar que no n'hi hagués hagut ni tan sols ni edició, sinó merament aquests diversos exemplars –o un o uns quants més, no gaires per cert– fets imprimir per raó d'estat perquè en quedés constància futura. Com així ha estat... les edicions de Burgos, Medina i Alcalà només han existit en aquests únics exemplars preparats insidiosament per la Corona...

1.3 – El català i el Siglo de Oro, "un fenomen curiós"

Abans de tornar al Tirante el Blanco, vull destacar "un fenomen curiós" als voltants de l'època en què el Tirante es va editar, explicat per Hans-Martin Gauger⁵: Un fenomen curiós és la ràpida "decadència" (per emprar el vocable històric) del català com a llengua literària. El fenomen és curiós perquè segueix, quasi sense transició, a l'apogeu de la literatura catalana en el segle XV i perquè aquesta llengua com a tal queda sumament viva i no es converteix en una variant de l'espanyol. Inclús es segueix escrivint en català, però falten obres capitals, encara que no falten autors importants que dominen el català. Observem ací un fenomen de lleialtat lingüística, que passa, en els autors catalans, és a dir en la consciència literària de l'època, al castellà convertit en espanyol. Les raons d'aquest canvi de lleialtat – en el camp de la literatura - no tenen res a veure (o molt poc) amb la literatura, sinó amb factors polítics en el sentit més ampli del terme... No hem d'oblidar la importància de les traduccions. Contribueixen enormement a la seguretat de la consciència lingüística del Siglo de Oro. Una traducció, diu Nietzsche, és una conquesta; els espanyols del Siglo de Oro la veien exactament així i consideraven com a seua una obra traduïda. Diu Miguel Sánchez de Lima, per exemple, en la seua obra El arte poético en Romance Castellano de 1580: "Si bien se mira, tantas y tan buenas cosas hay escipias en nuestro Romance Castellano, que no hazen falta ya las obras latinas, pues ya tenemos a Hornero, a Virgilio, y otros muchos y muy buenos autores traduzidos de tal suerte, que ninguno siente falta de latinidad". Si es compara el Siglo de Oro amb el segle XV és sorprenent el canvi, en molt poc de temps, en pocs decennis, de la consciència lingüística: Juan de Mena, per exemple, en un pasatge famós, comparant el castellà amb el grec i el llatí, parla del "rudo y desierto romance". N'hi ha altres judicis anàlegs d'altres. En canvi, ja al final del segle XV, el to és molt diferent.

2 - ELS TRADUCTORS EREN CATALANS

Afortunadíssimament va apareixer l'original en català d'aquesta obra del Siglo de Oro castellà, el Tirante el Blanco, i possiblement conservem l'edició en què es va basar el traductor. Com explica Martí de Riquer⁶ Juan Ginavel va demostrar que el Tirante el Blanco de 1511 es va traduir de l'edició del Tirant lo Blanch de 1497 i comenta que és lògic, ja que l'editor de les dues edicions va ser el mateix. Amb això, observant les incorreccions causades pel traductor constatem que prenen unes formes determinades, i aquestes formes concretes les podem trobar arreu del Siglo de Oro. El Tirante el Blanco demostra que el Siglo de Oro castellà s'ha fet a base de traduir del català. És bàsic començar aquest tema entenent per què els errors de traducció que comentarem són com són i no d'una altra manera: Un traductor no se n'adona de l'error quan no li sona malament, i això depèn de quina llengua és la del seu món lingüístic i de quina llengua li arriba de fora d'aquest. En el cas del Tirante el Blanco el traductor podia ser castellà amb coneiximents de català, o català amb coneixements de castellà. Si com afirma en Jordi Bilbeny la producció literària de l'època era protagonitzada bàsicament per catalans, els impressors haurien de treballar sobretot a la nació catalana, i per això sembla lògic que la primera impremta de la Península fóra a València⁷ i no a cap lloc de Castella. Els traductors, per tant, és més probable que també foren catalans que d'una altra nació. Abans de reprendre el Tirante anem a parlar de quina era la nació dels traductors de tres llibres més: Al llibre Els primers reculls de proverbis catalans⁸ de Na Maria Conca i En Josep Guia, es parla d'obres en català traduïdes al castellà i fetes passar per castellanès, i En Josep Romeu i Figueras parla⁹ al pròleg de la feina dels autors del llibre, amb comentaris com: Quant a la impressió dels Refranys glossats – Barcelona 1511, en català; Burgos 1509, Toledo 1510, etc., en versió castellana – creuen que el traductor devia ésser català, perquè al text de 1509 s'hi observen freqüents catalanismes. Pensen que l'edició castellana de 1509 devia fer-se a partir d'una traducció, una edició valenciana de circa 1500 avui perduda... En Jordi Prenafeta fa les anotacions de la restitució al català del Lazarillo de Tormes, el qual forma part del llibre basat en l'estudi preliminar d'en Jordi Bilbeny sobre aquesta obra¹⁰, i en 14 notes¹¹ diu que també troba indicis que fan al traductor català. Emilio Ridruejo explica¹² que Los doze trabajos de Hércules va ser escrit en català a València i traduït al castellà en eixa mateixa ciutat. És a dir, de les tres obres citades, en dues el traductor era català i la tercera va ser traduïda a València. Passem ara a comprovar com efectivament els traductors feien el que al País Valencià se'n diu "espardenyades" (paraula o frase incorrecta dels valencians en parlar castellà¹³) per tal d'entendre com es van generar aquestes catalanades. Al mateix temps veurem constantment com aquestes espardenyades són compartides per les obres més diverses del Siglo de Oro.

2.1 – Todos tres

Analitzem com es va fer la traducció del Tirant tot començant pel Lazarillo de Tormes: Francisco Calero pensa que l'autor del Lazarillo de Tormes va ser Joan Lluís Vives¹⁴, per fonamentar-ho diu que hi troba valencianismes i entre

d'altres diu: "També poden ser explicades com valencianismes les expressions todos cinco i todos tres, p. 109: Allá van todos cinco dando voces i p. 134: y así quedamos todos tres bien conformes" Que siga un valencianisme encaixa amb el fet que el Tirante el Blanco diu: 151115 - sino que todos tres lloraban. D'un original on diu: 149716 - sinó que tots tres ploraven. Però en un altre moment de l'obra el traductor diu 1511 - el Rey y la Reyna y la Infanta todos tres comían a una mesa Quan a l'original diu 1497 - e lo rey e la reyna e l'infanta menjaven en una taula los tres És a dir, aquest valencianisme ix del cap del traductor, no de l'original. Aquest valencianisme (segons Calero) a banda del Lazarillo, ho diu Cervantes¹⁷, Cristobal Colón¹⁸ i Bartolomé de las Casas¹⁹, els quals suposadament van escriure en castellà.

2.2 - Bandereta

Tornant als valencianismes del Lazarillo segons en Calero, també diu "Igualment els diminutius en -eta, -eto, en p. 51: Luego me quitaba la concheta y la ponía

sobre el altar i en p. 32: Cuando el pobreto iba a beber, no hallaba nada". En aquest sentit també parla en Jordi Bilbeny²⁰ d'aquest fragment del Quixot "una funda de vaqueta, p. 568". I, novament veiem que aquest valencianisme pot tindre el seu origen en un original en valencià. 1497 - E per ço que fossen coneguts portaven al cap banderetes: los huns les portaven verdes, los altres blanques 1511 - e porque fuesen conocidos traían en las cabeças vanderetas, los unos blancas y los otros verdes O pot tindre el seu origen en el traductor 1497 - portava un leó tot d'or ab una petita bandera 1511 - que traía un león de oro con una bandereta Segons en calero això és un valencianisme, i segons en Rico un italianisme.

2.3 – Buen hora

En Rico i Florencio Sevilla Arroyo²¹ veuen un altre italianisme, on en Bilbeny veu una catalanada, en aquest fragment del Quixot: "le dejó ir a la buen hora, p. 62". Com diu Jordi bilbeny, el comentari d'En Rico reconeix que no és expressió castellana. Doncs amb això, i amb el que diu l'Alcover-Moll²² ("Bona hora: expressió que s'afegeix a les salutacions bon dia i bona nit. Bona nit i bon' hora") no havia de ser castellà i sí podia ser català qui va traduir el Tirant donant com a resultat això: 1511 - deziendo a sus donzellas que se fuesen en buen ora, que ella tenía de rezar ciertas devociones y se daríe recado, que no avíe menester a ninguna d'un original on diu: 1497 - dix a les sues donzelles que anassen a dormir, que ella tenia de dir una poca de oració e que, après, ella se posaria al lit, que no volia negú.

2.4 – Después de mañana

En Bilbeny veu una mala traducció de "después-demà" en aquest fragment del Quixot: Ilegaremos allá después de mañana. Que amb aquesta expressió es refereixen a un dia concret es veu més clar al Quixot de l'Avellaneda Para después de mañana, que es domingo, 23 I que equival a un "después-demà" es veu ben clar mirant com van traduir el Tirant al castellà. I sobretot es veu clar que el van traduir amb el català com a primera llengua, ja que, com haguera traduït un castellà això? 1497 - La senyora m'à dit que li faça adobar lo bany per a demà passat... Amb un "después-demà" al cap? 1511 - La Princesa me ha dicho que para después de mañana le haga adobar el baño...

2.5 - Barajan

En Josep Guia i na Maria Conca expliquen²⁴ com al Siglo de Oro hi ha una obra anònima i castellana, el Refranes Glossados, que té el refrany "Quando uno no quiere dos no varajan" com a resultat de la traducció de "Quan un no vol, dos no.s barallen". Doncs observem que el Tirante té això: 1511 - quando uno no quiere, dos no lo barajan. D'un original on diu 1497 - quant hu no vol, dos no.s discorden

2.6 - Meytad

Martí de Riquer fa els comentaris de l'edició de 1974 del Tirante el Blanco. D'aquest fragment 1511 - con la meytad de las armas comenta (I, 11): "Advertiu la forma meytad, sens dubte suggerida per l'original (meytat)" Efectivament, l'original diu 1497 - ab la meytat de les armes Però en aquest altre fragment del Tirante: 1511 - El duque de Pera era capitán de la meytad de la gente, y Tirante de la otra meytad; D'on treu el suggeriment el traductor si a l'original hi posa això? 1497 - Lo duch de Pera era capità de la mitat de la gent e Tirant de l'altra mitat Aquest suggeriment de la paraula catalana el suggereix el traductor tot sol. És tan catalanoparlant que no li sona malament "meytad" en castellà. Li dóna la raó "sens dubte" en Riquer a en Jordi Prenafeta quan comenta²⁵ que el fet que al Lazarillo isca "meitad" és un de tants indicis que el Lazarillo de Tormes va ser traduït del català per un català?

2.7 - Verino

Martí de Riquer creu que el traductor del Tirant al castellà era castellà²⁶, però al veure que d'un original que diu: 1497 - delliberà de matar-se ella mateixa cautelosament ab metzines el traductor fa això: 1511 - deliberó de matarse ella misma con verino cautelosamente, en Riquer fa el següent comentari: V-55 "con verino, en l'original ab metzines, i no deixa d'ésser curiós que el traductor faça servir la forma catalanitzada verino, en compte de venino, usual en el seu temps en castellà". Sí que deixa d'ésser curiós si ens avenim a fer al traductor català. La curiositat l'hauríem de centrar en el fet que obres suposadament castellanes també fan servir aquesta forma, catalanitzada segons ell: ...prometiendo que el daria berino a pirro...²⁷ ...tiene verinosos desseos...²⁸ Observant com van traduir al segle XVI l'Ausiàs March

podem comprovar com la forma "venino", usual en aquella època com diu Riquer, també és, encara que no tant com "verino", una forma catalanitzada: que si veri li demana plorant / ha ten poch seny que no'l sab contradir. le da, si lloira, qu'el amor la ciega, / de suertequ'el veneno aún no le niega. Si com aquell qui es veri donant / al mestre seu, e quant veu sa dolor Como es aquel que a su señor ha dado / veneno, y viendo el gran dolor que tiene

2.8 - Hombre

Un catalanisme comentat per en Jordi Bilbeny del Quixot és aquest: "sin osar decir lo que el hombre tiene en su corazón (el que hom té), p. 271" "no salen tan a gusto com el hombre querría (hom), p. 590" En Rico diu que aquest "Hombre" té el sentit indefinit. De La Celestina, en Julio Cejador y Frauca, d'aquesta frase "Que conocer el tiempo e vsar el hombre de la oportunidad hace los hombres prósperos"²⁹, en fa el següent comentari³⁰ "El hombre, indefinit, com 'on' en francès" "On" en francès no es pot traduir com "hombre", i "hom" en català sí, però el que li ve al cap és el francès, tot i que la traducció del Tirant la van farcir d'aquests "hombre" en sentit indefinit que vénen d'un "hom". Tant si ve induït per l'original 1511 - no deve hombre dar tanto a otro que a sí haga daño 1497 - que no deu hom tant amar a altri que faça hom mal a si com si ve induït pel traductor 1511 - que por temor de mayores males se empieza hombre de doler 1497 - per dubte de més mals començar primer a dolre's 1511 - que dize Aristótilis que no puede hombre dar fe ni crédito a la fortuna, porque ningún tiempo cessa de mover a la redonda con movimiento arrebatado la rueda inestimable 1497 - Mira què diu Aristòtil: "¿com pots dar fe ni crehença a la fortuna com en negun temps cessa de moure entorn, ab moviment soptós, la roda instimable?"

2.9 - Nonada

En Bilbeny veu una prova d'un "no-res" a l'original en català del Quixot en aquests fragments: "ser los historiadores puntuales, verdaderos y nonada apasionados, p. 110" "más vale algo que no nada (que no-res), p. 226" "no nada" que al Tirante pot vindre de l'original 1511 - ¡O cuánta fatiga -dixo el Duque- me dan por no nada! 1497 - quanta fatigua __dix lo duch__ per no res me donen! 1511 - queríame agora combatir sobre nonada. 1497 - ara me volia combatre a tota ultrança sobre no-res I també pot vindre d'un original en català fora del Tirant, com és el cas l'any 1560 del traductor d'Ausiàs March³¹: Traducció d'Ausiàs March - por nonada me accuso y rabio junto Original d'Ausiàs March³² - per que m'ahir e per no res m'acús I a més, en el cas del Tirante constatem que els "nonada" poden ser obra del traductor: 1511 - Y dígoos, señor Tirante, que por mucho que le diga es tanto como nonada 1497 - Dich-vos, senyor Tirant, no y val res per molt que li diga

2.10 – Todo hombre

Al Guzmán de Alfarache observem que diu: que todo hombre naturalmente ame a todo hombre³³ que és el resultat de traduir "tothom" com podem constatar des que vam recuperar l'original en català del Tirante: 1511 - ¡Sus -dixo el Duque-, todo hombre haga como yo hiziere! 1497 - Sus! __dix lo duch__, tothom faça lo que yo faré Com que també s'ha salvat de la crema l'Ausiàs March en català, podem comprovar que un atre traductor també va fer igual: Traducció d'Ausiàs March - qu'en la calor todo hombre quiere frío, Original d'Ausiàs March - En gran calor lo fret tot hom desija, I en ambdós traductors també observem que a voltes aquesta catalanada no les provoca l'original, sinó el traductor, tant en el cas del Tirant: 1511 - y todo hombre que sirviendo a su señor puede hazer armas no se deve escusar 1497 - E qui servint son senyor pot fer armes braves, no deu cercar de domèstiques. com en el cas del traductor d'Ausiàs March: Traducció d'Ausiàs March - ésta es la que a todo hombre da natura, Original d'Ausiàs March - aquesta es qu'a tots natura dona

2.11 - Sabido

Quan el traductor tradueix malament "sabut" amb el significat de "savi". El "sabut" pot vindre de l'original: 1511 - mancebo dispuesto más que otro, animoso, liberal, más sabido que grosero 1497 - jove, dispost més que tot altre, animós, liberal e més sabut que no grosser O del traductor: 1511 - hombre muy sabido en las armas. 1497 - home molt entés en les armes I així van fer els traductors gràcies als quals la literatura castellana té una de les seues principals obres, La Celestina: Sabido eres, fiel te siento, por buen criado te tengo³⁴ O el seu primer cronista d'Amèrica, n'Hernán Perez de Oliva: ... Mas Colón, que de estos vsos era bien sabido..... fue muger del Señor de la Casa del Oro, graciosa y muy sabida...³⁵

2.12 - Rocegante

La traducció de "roçegar" a l'època del Tirant era "arrastrar", i el traductor del Tirant a voltes ho fa bé: 1511 - os hará arrastrar por todo su campo, 1497 - vos farà roçegar per tot lo seu camp I a voltes no: 1511 - con ropas de brocado roçagante 1497 - ab robes de brocat rocegant Fins i tot sense que l'original l'hi porte: 1511 - ropas roçogantes de terciopelo carmesí 1497 - robes de vellut carmesí, largues fins als peus D'una de les dues maneres, al Quixot de l'Avellaneda també van fer dir això: una hermosísima ninfa vestida de una rocegante ropa³⁶

2.13 – Con pena

Comenta n'Ariadna Duran³⁷: "Troben en les converses que Colom manté amb els indis que todo aquello entendía el

Almirante con pena (vol dir amb dificultats, no amb tristesa) i si bé trobem documentada l'expressió castellana de significat equivalent "a duras penas", sembla que amb la preposició "con" pugui ser un calc del català "amb penes (i treballs)". D'on podem traure un altre indicatiu que fa català al traductor del Tirant: 1511 - con mucha pena me salen las palabras de la boca 1497 - ab fatigua gran me poden exir les paraules de la boca 1511 - con mucha pena el Duque sacava una palabra de la boca 1497 - scassament volia parlar

2.14 – Hizo del ojo

En Jordi Bilbeny veu un ús de "fer l'ullet" a l'original en català del Quixot a través d'aquest fragment: "hizo del ojo a los compañeros, p. 247" Que podem trobar al Tirante fruit del traductor i no de l'original: 1511 - Tirante hizo del ojo a Felipe 1497 - E Tirant signà a Phelip

2.15 – Puñada

En Jordi Bilbeny diu que al Quixot hi ha una mala traducció de "punyada" en aquest fragment "descargó tan terrible puñada, p. 1742 Que el traductor fa apareixer al Tirante, malgrat que a l'original no hi és: 1511 - dávase de puñadas en los ojos y en la cara 1497 - batie's los ulls e la cara És possible que els traductors de l'època foren generalment catalans? Si és així, els errors de traducció al traduir del català al castellà tendiran a ser més concretament espanyolitzats, reflectides al Tirante el Blanco i a qualsevol altra traducció del català d'aquella època. Comencem-ho a comprovar amb les notes de Martí de Riquer de l'edició de 1974 del Tirante el Blanco.

Àlex Sendra

Llegiu la segona part >

Descarregueu l'article complet en PDF

1 ANÒNIM, Tirante el Blanco [Valladolid, 1511]; edició, introducció i notes de Martín de Riquer Espasa-Calpe, Clásicos Castellanos, Madrid, 1974, vol. I, p. LXXXIX.

2 JOSEP GUIA I MARÍN, De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del Tirant lo Blanch; Editorial Afers, Catarroja – Barcelona, 1996, p. 247-248.

3 ANÒNIM, Tirante el Blanco; ob. cit., vol. I, p. CI.

4 JORDI BILBENY, "El Lazarillo de Tormes va ser escrit en català"; estudi introductori a La vida de Llàtzer de Tormos; Llibres de l'Índex, Barcelona, 2007, p. 242.

5 Fragments d'HANS-MARTIN GAUGER, La conciencia lingüística en el Siglo de Oro, que podem trobar a SEBASTIÁN NEUMEISTER (coord.), Actas del IX Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas: 18-23 agosto 1986 Berlín; Vervuert Verlagsgesellschaft, 1989, vol. I, p. 49-50, o també a http://cvc.cervantes.es/literatura/aih/pdf/09/aih_09_1_006.pdf, p. 5-6.

6 ANÒNIM, Tirante el Blanco; ob. cit., vol. I, p. XC.

7 C/ Portal de Valldigna, 15, 46003 València. A Les trobes en lahors de la Verge María; Librería de Pascual Aguilar, 1894, p. 11, Francisco Martí Grajales ens explica això: Durant molts anys ha sigut llargament debatuda la qüestió de si era València o Barcelona la ciutat d'Espanya on primerament es va introduir el meravellós invent de la Impremta. Una i altra pretensió han sigut afirmades amb entusiasme per distingits escriptors, però després de les encertadíssimes observacions fetes pels intel·ligents bibliògrafs valencians D. José de Orga, D. Pedro Salvá i D. José María Torres, refutant brillantment les opinions del canonge català D. Jaime Ripoll i Vilamajor i de l'erudit i conscienciós historiador D. Antonio de Bofarull, s'ha de reconèixer que la primacia resta favorablement resolta en pro de València.

<http://www.lluïsvives.com/servlet/SirveObras/jlv/34697398763403862165679/p0000001.htm>

8 MARIA CONCA I JOSEP GUIA, Els primers reculls de proverbis catalans; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996.

9 Ídem, p. 11.

10 Vg. La Vida de Llätzer de Tormos; ob. cit.

11 Ídem, notes 2, 6, 52, 102, 103, 128, 171, 246, 252, 256, 275, 307, 331 i 407.

12 EMILIO RIDRUEJO ALONSO, Tres catalanismos (y aragonesismos) sintácticos en «Los doze trabajos de Hércules» del Marqués de Villena; Archivo de filología aragonesa, 1984, vol. 34-35, p. 273-290.
<http://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/09/23/15ridruejo.pdf>

13 Diccionari de la llengua catalana de l'Institut d'Estudis Catalans; edició del 1995.

14 Revista digital Espéculo, núm. 32: FRANCISCO CALERO, Luis Vives fue el autor del Lazarillo de Tormes; <http://www.ucm.es/info/especulo/numero32/luvives.html>

15 ANÒNIM, Tirante el Blanco; ob. cit.

16 JOANOT MARTORELL, Tirant lo Blanch; edició barcelonina de Gumiel de 1497, en facsímils a <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/08146287511370295332268/index.htm>

17 ... todos tres, Luscinda, Cardenio y Dorotea... MIGUEL DE CERVANTES SAAVEDRA, Segunda parte del ingenioso caballero don Quijote de la Mancha [1615]; Francisco Rico, Instituto Cervantes-Crítica, Barcelona, 1998, p. 737.

18 ...llegamos a ella todos tres los navíos... ANÒNIM, Diario del primer viaje de Colón [Textos y documentos completos de Cristóbal Colón], 1492-1493; Consuelo Varela, Juan Gil, Alianza Editorial, Madrid, 1992, p. 119.

Aquesta i altres catalanades d'en Colom van ser comentades per l'Ariadna Duran al Vè Simposi de la descoberta catalana d'Amèrica d'Arenys de Munt l'any 2005: ARIADNA DURAN, Catalanismes i sintaxi catalana en els textos d'en Colom; http://www.novahistoria.org/pdf/5e_ariadna_duran.pdf

http://www.novahistoria.org/mp3/5sim_13_catalanismes_i_sintaxi_catalana_en_els_textos_d_en_colom_ariadna_duran.mp3

Na Duran fa una probable restitució de textos d'en Colom al català original a Els viatges al Nou Món - Cristòfor Colom; Llibres de l'Índex, Barcelona, 2006.

19 ...Y todos tres han muerto mala muerte, con destrucción de sus personas y casas que habían edificado de sangre de hombres en otro tiempo pasado, como yo soy testigo de todos tres ellos ... FRAY BARTOLOMÉ DE LAS CASAS, Brevisima relación de la destrucción de las Indias [1552]; José María Reyes Cano, Planeta, Barcelona, 1994, p. 111.

20 JORDI BILBENY, JOSEP SEGARRA, Tot el que no sabies sobre el QUIXOT. Recopilació d'articles sobre EL QUIXOT, publicats a la secció "Sabies que ...?" del web de la Fundació d'Estudis Històrics de Catalunya (www.Histocat.com); <http://www.cch.cat/pdf/quixot.pdf>, p. 6.

21MIGUEL DE CERVANTES SAAVEDRA, El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha; Centro Estudios Cervantinos, 1994, p. 50.

22 <http://dcvb.iecat.net/default.asp>

23ALONSO FERNÁNDEZ DE AVELLANEDA, Don Quijote de la Mancha [1614]; Martín de Riquer, Espasa-Calpe, S. A., Madrid, 1972, vol. I, p. 185.

24 MARIA CONCA I JOSEP GUIA; ob. cit., p. 239 (l.12).

25 La Vida de Llàtzer de Tormos; ob. cit., p. 306.

26 ANÒNIM, Tirante el Blanco; ob. cit., vol. I, p. C.

27 ANÒNIM, Strategematon de Sexto Julio Frontino, [a 1500]; Enrique Jiménez Ríos, Hispanic Seminary of Medieval Studies, Madison, 1995, fol. 42V.

28 ANÒNIM, Fernando al obispo de Cartagena encargándole suplique al papa conceda una reserva de beneficios hasta doscientos ducados, en las diócesis de Zaragoza y Tortosa, a Jerónimo Steuan [Documentos sobre relaciones internacionales de los Reyes Católicos, II], 1496; Antonio de la Torre, CSIC, Barcelona, 1965-1966, vol. V, p. 214.

29 FERNANDO DE ROJAS, La Celestina; edició comentada per Julio Cejador y Frauca, Editorial Playor, 1981, p. 64.

30 Ídem, p. 85, nota 120.

31 JORGE DE MONTEMAYOR, Traducción de los Cantos de amor de Ausiàs March [1560]; Juan Bautista Avall-Arce i Emilio Blanco, Turner, Madrid, 1996.

32 <http://www.riale.unina.it/inc-a.march.htm>

33 MATEO ALEMÁN, Primera parte de Guzmán de Alfarache